

Семантыка-стылістычныя варыянты як вынік другой намінацыі

ІРЫНА ШКРАБА
(Мінск)

Праблема семантычнай варыянтнасці пакуль яшчэ не стала прадметам спецыяльнага аналізу ў беларускім мовазнаўстве. Рускімі вучонымі варыянты-полісеманты традыцыйна даследаваліся ў плане зместу – перш за ўсё ў традыцыйных семіялагічнага аналізу, праз вычляненне атрыбутыўнай прыметы (семы), якая выступае асновай пераносу наймення.

Аднак, акрамя ўнутранай формы як спосабу рэпрэзентацыі значэння, семантыка-стылістычныя варыянты маюць канататыўны кампанент, г. зн. „той макракампанент значэння, які ўключае ў сябе, побач з вобразна-асацыятыўным комплексам, пераходзячым ва ўнутраную форму, эмацыйную мадальнасць і стылістычную маркіраванасць” (Тэлія 1988: 49). Нам уяўляецца не менш цікавым даследаваць прыроду такой канатацыі, яе сувязь з вобразнасцю і характарам атрыбутыўнай семы. Такі комплексны падыход да з’явы семантычнага вар’іравання дае магчымасць апісаць тыповыя асацыяцыі носьбітаў пэўнай мовы і разам з тым вызначыць спецыфіку значэнняў, паколькі менавіта працэс пераасэнсавання дапамагае атрымаць уяўленне пра асяроддзе матэрыяльнай культуры народа ў пэўную эпоху, яго інтэлектуальнае і эмацыянальнае жыццё.

Тыпалагічны аналіз паказвае, што адзін і той жа семантычны варыянт у адной мове ўяўляе аднабаковую метафару, у другой мове – этымалагічную, ён можа мець розную ступень экспрэсіі, розны характар ацэначнасці і розную стылістычную маркіраванасць.

Аб'ектам аналізу ў артыкуле выступаюць семантычныя варыянты, якія генетычна ўзыходзяць да метафары. Працяглая практыка іх ужывання абумовіла статус узуальных адзінак. Тыя ж варыянты, якія актуалізуюцца і становяцца семантычна самадастатковымі толькі ў пэўным кантэксте, гэта значыць, аказіянальныя, заслугоўваюць асобнай гаворкі.

Самы пашыраны тып пераносу заснаваны, паводле Дз. Шмялёва, на „извлечении семантического корня” – актуалізачыі таго значэння, якое ўяўляе сабой адну з многіх дыферэнцыяльных прымет прамога значэння. Функцыянальнае развіццё такіх варыянтаў, як правіла, звязана з іх стылістычнай маркіраванасцю, таму што момант ацэнкі пры метафарызацыі выражаецца даволі інтэнсіўна.

Прасочым працэс перайменавання з накіраванасцю слова – слова адыменных асабовых намінацый.

Абазначэнне чалавека адыменнымі ўтварэннямі – працэс, актыўны ва ўсе эпохі развіцця мовы. Персаніфікацыя прадметаў, звязаных з практычнай і пазнаваўчай дзейнасцю чалавека, абумоўлівае паяўленне семантычных і семантыка-стылістычных варыянтаў і тым самым забяспечвае непарарывнасць рада адлюстраванняў аб'екта як формы асэнсавання прадметаў фізічнага свету.

У беларускай мове вылучаецца пласт семантычных варыянтаў, якія паводле вобраза, пакладзенага ў аснову новага наймення, маюць эталоннае значэнне не толькі для беларусаў, але і для многіх іншых славянскіх народаў. Так, умовам падабенства чалавека і мядзведзя ў беларускай мове адпавядае такая прымета лексічнага значэння, якая характарызуе гэту істоту як нязграбную, няўключную, непаваротлівую. Падобныя нацыянальна-культурныя асацыяцыі характэрны і для украінскай (*ведмідь*), рускай (*медведь*), польскай (*niedźwiedź*), балгарскай (*мечка*), чэшскай (*medved*) моў. З другога боку, калі семантычны варыянт нацыянальна адметны, то дакладная лагічная эксплікацыя метафары, якая яго нарадзіла, можа быць цяжкай нават для носьбіта мовы. Напрыклад, старажытнае слова *яндоўка* ‘вялікі нос’ выяўляе сувязь са старажытна-рускім эндова ‘пліскаты посуд з рыльцам’ толькі ў выніку спецыяльных пэтымалагічных пошукаў.

Семантыка-стылістычныя варыянты найбольш часта ўзнікаюць у выніку „бытавой” і зааморфнай метафарызацыі. Бытавой умоўна назавём пераноснае абазначэнне чалавека назвамі аб'ектаў хатняга абыходку і штодзённага побыту тыпу *дзяжа*, *таўкач*, *бочка*, *заткала*, *калода*,

піла, цэбар, жлукта, чапяла, зломак, круцёлка, завала, мяшок, лапаць, мянташка і інш. Зааморфная метафара аб'ядноўвае семантыка-стылістычныя варыянты, якія ўзніклі ў выніку пераносу найменняў жывёл на чалавека тыпу *шакал, воўк, цюлень, хамелеон, цяцера, шчанюк, яхідна, чарвяк, ягня, цяля, мядзведзь, свіння, слізняк, сокал, варона, жук, зубр* і інш.

Падабенства зыходнага і вытворнага семантычных варыянтаў трымаецца на прадметным (*калода, бочка, цэбар*), прыметавым (*мяшок, свіння, цяцера*) або функцыянальным (*ліла, жлукта, мянташка*) падабенстве двух аб'ектаў рэчаіснасці.

Лексічны матэрыял для другаснай намінацыі даюць і назвы раслін *нядократка, смарчок, дуб, лапух, кветка, ягадка, шышка* і інш. Найбольш тыповае ўвасабленне такіх экспрэсіўных абзначэнняў чалавека наглядаецца на ўзроўні размоўна-гутарковага маўлення.

Семантыка-стыкістычныя варыянты, якія маюць метафарычную прыроду, у большасці сваёй успрымаюцца не як звычайны моўны знак, а як вобраз. Менавіта вобразнасць, пад якой мы разумеем адлюстраванне ў метафарычным семантыка-стылістычным варыянце прыметы знешняга або ўнутранага падабенства, узнікае са звычайнай паняццёвай, становіцца элементам адрознення прамой і пераноснай намінацый. Вобразны кампанент часта бывае звязаны з ацэначным. „Вобразнасць, якая ў аснове мае перанос (матафарычны, метанімічны), паўстае як своеасаблівы ўзмацняльнік (сенсібілізатар) іншых тыпаў моўнай інфармацыі. Таму менавіта пераноснае значэнне з яркай вобразнасцю, гэта значыць, падмацаванай катэгорыяй навізны, валодае вялікай экспрэсіяй, што ўзмацняе эмацыянальна-ацэначную, эстэтычную і іншыя віды моўнай інфармацыі” (Кісялёва 1978: 24).

Прамыя намінацыі самі па сабе ацэнкі не выражаюць, але той пераносны сэнс, які дазваляе адносіць іх да сферы чалавека, надае ім ацэначныя канатацыі. Калі зааморфная назва адносіцца да неадушаўленага прадмета, то ацэначнай канатацыі не ўзнікае, напрыклад, *чорныя жучкі вачэй* (В.Адамчык). Семантычныя варыянты *воўк, слізняк, лапаць, слота* характарызуюцца негатыўнай ацэнкай, таму што абзначваюць адмоўныя праяўленні маральна-духоўнай сутнасці чалавека. Семантычныя варыянты *сонейка, кветка, арол, сокал* традыцыйна ўжываюцца для станоўчай ацэнкі асобы. Ацэначны кампанент прыведзеных намінацый мае пастаянны характар і ўваходзіць у семантычны змест варыянта. Але мо-

мант ацэнкі можа быць і сітуацыйным, ён фарміруецца кантэкстам у тых выпадках, калі актуалізуецца то вядучая, то латэнтная атрыбутыўная сема. Так, калі намінацыя *дуб* імпліцыруе ў дачыненні да чалавека такую якасную прымету, як ‘высокі, моцны, здаровы’, то яе семантычны змест уключае ў сябе станоўчую ацэнку. Але абставіны камунікацыі дазваляюць гэтую назву ўжываць як пагардлівае абазначэнне тупога, неразумнага чалавека, у такім выпадку ў яе закладваецца ўжо процілеглая – адмоўная ацэначнасць дэнатата.

Кантэкстуальныя ўмовы ўжывання сведчаць аб магчымасці праяўлення пазалітаратурнымі экспрэсіўнымі варыянтамі, напрыклад, з паметай лаянк, процілеглай ацэнкі пры выражэнні пачуцця захаплення. Аднак такое выкарыстанне семантычных варыянтаў адмоўнай ацэнкі для абазначэння якой-небудзь станоўчай прыметы асобы для беларускага маўлення нетыпова і носіць спарадычны характар.

Стылістычная афарбоўка семантычных варыянтаў як другасных-намінацый мае даволі шырокі дыяпазон. У тлумачальным слоўніку іх эмацыянальна-стылістычную характарыстыку складаюць такія паметы: разм. (*цюлень, зубр, ягня*); разм. нагардл. (*калода, доўбня, лапаць*); зневаж. (*карова, слізняк*), ласк. (*зязюля, ягадка*), лаянк. (*асёл, цюцька*), разм. іран. (*шышка*); разм. груб. (*цяцера, малпа*). Пераважную колькасць складаюць семантыка-стылістычныя варыянты размоўнага характару – гэта значыць, такія найменні, ацэначны кампанент якіх не набывае ў адносінах да аб’екта намінацыі зневажальнага або абразлівага характару (*жук, дуб, яхідна, хамелеон, шакал* і інш.). Варыянты, узнікшыя ў выніку „бытавой” метафары, часцей за ўсё маюць зневажальнае адценне, „якое тлумачыцца тым, што дзеючая асоба прадстаўлена прыладай” (Патабня 1968: 488) (*таўкач, доўбня, чапля, ануча*).

Можна заўважыць цікавую асаблівасць канататыўнага зместу семантыка-стылістычных варыянтаў. Калі экспрэсіўнасць намінацыўнай адзінкі мае фонавае значэнне, то яе стылістычная афарбоўка не выходзіць за межы дыяпазона, прымаемага літаратурнай мовай. Калі яна становіцца вядучым кампанентам семантычнай структуры слова, пераважаючы характарызуючы кампанент, то стылістычная афарбоўка набывае пазалітаратурны характар (груб., лаянк., вульг.).

Такім чынам, працэс лексіка-семантычнага словаўтварэння можа суправаджацца сацыяльнай ацэнкай суб’ектаў намінацыі, якая замацоўваецца ў станоўчым або адмоўным эмацыянальным кампаненце се-

мантычнай структуры. Даследаванне семантика-стылістычных варыянтаў дасць шырокія магчымасці для назірання над тым, як прамое бязвобразнае значэнне становіцца крыніцай вобразнасці пераноснага значэння, а таксама будзе спрыяць вызначэнню крытэрыяў ацэнкі эстэтычных якасцей лексічных адзінак.

Літаратура

- Кіселева Л., 1978, *Вопросы теории речевого воздействия*, Ленінград.
Потебня А., 1968, *Из записок по русской грамматике. Об изменении значения и заменах существительного*, Москва.
Телия В., 1988, *Метафора как модель смыслопроизводства и ее экспрессивно-оценочная функция - Метафора в языке и тексте*, Москва.

Variantes sémantico-stylistiques comme résultat d'une double nomination

L'article en question étudie les variantes lexico-sémantiques, apparues sur la base associative comme résultat d'une double nomination. Y sont analysés également le caractère de la connotation en fonction de la dépendance sémantique et de la valeur nominative de mots de base, ainsi que interdépendance de leur expressivité et de la valeur stylistique.

Les problèmes mentionnés sont mis en analyse sur le matériel lexical de la langue biélorusse.